

Олена Сидорович

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ КЛАСИФІКАЦІЇ ТА ТИПОЛОГІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

Розкрито методологічні підходи до дослідження поняття, типології і класифікації систем. В різноманітності підходів до класифікації економічних систем виділені два основних: формаційний і цивілізаційний. Проаналізовано точки зору науковців щодо співвідношення цих підходів. Доведено, що інституціональний підхід ефективно синтезує формаційний і цивілізаційний інструментарій дослідження соціально-економічних систем та на основі встановлення еволюційних закономірностей розвитку і виокремлення стадій трансформації здатен запропонувати самостійні, цілком обґрунтовані результати. В контексті інституціонального підходу запропоновано авторську інтерпретацію поняття економічної системи та типологічні особливості її вітчизняної моделі.

Ключові слова: економічна система, формаційний підхід, цивілізаційний підхід, інститути.

JEL: P 00; P 50.

Перебіг сучасних соціально-економічних, суспільних та цивілізаційних явищ, зумовлених глобальними трансформаціями, що охопили людство в ХХІ столітті, характеризується низкою специфічних, глибинних, фундаментальних зрушень соціально-економічних систем різного рівня, їх розгалужених мереж і ієрархій. Посилення взаємозалежності національних господарств, швидкість розповсюдження та глибина впливу соціально-економічних процесів, що виходять за межі державних утворень, зростання культурних, соціальних та інформаційних комунікацій дозволяють ідентифікувати системний характер перетворень.

Базовим поняттям теорії систем є поняття "система", що як фундаментальна та аксіоматична першооснова є об'єктом, або множиною об'єктів, які взаємодіють між собою з певними означеними властивостями, проблематика дослідження яких широко окреслюється в працях провідних як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Широта та багатоформатність значень цього поняття охоплює його трактування, починаючи з об'єктивної єдності закономірно пов'язаних між собою предметів, явищ та знань про природу і суспільство і завершуючи цілком математичним тлумаченням як "квазістійкої сукупності елементів і зв'язків між ними, або

Сидорович Олена Юріївна (o.sydorovych@tneu.edu.ua), канд. екон. наук, доц.; доцент кафедри податків та фіскальної політики Тернопільського національного економічного університету. Сфера наукових інтересів: інституціональна теорія, фіскальна соціологія, інститути оподаткування.

© О.Сидорович, 2017

певного числа взаємопов'язаних елементів (підсистем), що володіють властивостями, які не зводяться до суми властивостей окремих елементів чи підсистем" (Уёмов, 1972. С. 15). Основними характеристиками будь-якої системи прийнято вважати наявність множини елементів і їхніх частин, стійких зв'язків між ними, інтегративних характеристик системи, що властиві їй як цілому, параметрів існування та розвитку.

Методики системного аналізу значною мірою залежать від типу систем, які за певними ознаками класифікуються теоретиками, проте практично всі вони єдині в думці, що системи соціального типу є системами найвищого рівня складності, оскільки, відображаючи певну форму життя соціуму, характеризуються "множинністю надзвичайно різнорідних компонентів, великою кількістю зв'язків між елементами системи, між системою в цілому і середовищем" (Афанасьев, 1980. С. 51).

Слід відмітити відсутність у сучасній науковій літературі єдності поглядів як щодо трактування поняття "система" загалом, так і "соціально-економічна система" зокрема. На нашу думку, такий плюралізм наукових позицій щодо інтерпретації природи та властивостей економічних систем, множинних їхніх характеристик та сутнісних ознак зумовлений "прихильністю" теоретиків до окремих теоретичних підходів. Проте поняття "економічна система", "соціальна система" та "соціально-економічна система", згідно з антропоцентричним принципом, є певним чином дотичними, оскільки саме людина шляхом встановлення цілей, установок та потреб визначає основні засади функціонування та обумовлює вектори їхнього еволюційного розвитку.

Сукупність наукових визначень системи можна звести в групи залежно від напрямів і завдань дослідження, зокрема: *онтологічна* (спрямована на виявлення сутності системи), *гносеологічна* (обумовлена завданнями дослідження), *кібернетична* (обумовлена завданнями управління системами), *структурна*, *просторова* і *часова* або *динамічна*. Дуалістичний статус поняття "система" втілює єдність як онтологічного, так і гносеологічного (методологічного) аспекту пізнання системних явищ і процесів, а сама "система" є категорією теорії пізнання, що зумовлює існування різних тлумачень, доцільність використання яких залежить від цілей та завдань, а також самого об'єкта дослідження. Структурна група завдань акцентує увагу не лише на множині чи сукупності елементів, об'єктів, явищ чи процесів, але також на впорядкованості та природі взаємодії між ними. У контексті структурних завдань дослідження соціальних систем останні тлумачаться як сукупність економічних об'єктів і суб'єктів, взаємопов'язаних і взаємодіючих між собою у сферах виробництва, розподілу, обміну і споживання, відображаючи єдине ціле.

Низка теоретиків наголошують на особливій важливості врахування просторових ознак функціонування системи, її внутрішніх і зовнішніх характеристик, екзогенного та ендогенного простору, зокрема С. Бір, Дж. Клір, У. Ешбі, Г.Клейнер. Динамічні характеристики соціальних систем, що проявляються в процесі руху, функціонування в часі, актуалізуються в роботах Л. Берталанфі, Н. Вінера, А. Богданова, С. Біра, Д. Форрестера та Р. Акоффа. Загалом, в усіх групах завдань поняття "система" розглядається як означення певного виду реальності, характеризуючись особливим способом представлення об'єкта. Однак, на нашу думку, використання цього поняття, не заперечуючи доцільність використання кожної з часткових груп завдань, вимагає здійснення пізнання та трактування

шляхом пошуку підходу, який би не заперечував, а поєднував онтологічні та гносеологічні характеристики досліджуваної системи.

Закономірності функціонування систем крізь призму процесів створення, взаємодії, еволюції, трансформації та ліквідації економічних систем в повній мірі були обґрунтовані угорським теоретиком Я. Корнаї (Корнаї, 2002. С. 4–22) у розробленій ним системній парадигмі. Основні положення цієї парадигми, окресленої як теорія взаємозв'язку економічних систем як підсистем макро-, мезо- та мікрорівня, що доповнюють неокласичну, інституціональну і еволюційну теорії, зводяться до такого:

1) об'єкт дослідження розглядається як цілісна система, що взаємодіє з іншими системами вищого і нижчого порядку;

2) кожна економічна система є об'єктом взаємодії політики, економіки, культури, психології та ідеології, що зумовлює доцільність детального аналізу усіх чинників впливу на перебіг трансформаційних процесів у соціально-економічних системах різного типу;

3) наявність імовірних переваг та недоліків, якими володіють певні елементи (суб'єкти) системи, отримуються в результаті функціонування чи трансформації самої системи. При цьому вплив дисфункцій чи недоліків систем (перелік яких є індивідуальним для кожної системи) можливо лише нейтралізувати чи пом'якшити, однак не ліквідувати взагалі. Системні дисфункції як прояв конфлікту взаємодії, дисбалансу окремих елементів систем є їх іманентною характеристикою, існування яких забезпечує можливість подальшого розвитку та самовідтворення системи;

4) зростання, розвиток та трансформація систем, характеризуючись індивідуальною, неповторною траєкторією, відбувається еволюційно як шляхом природнього (градуалістичного – *виділено С.О.*) відбору, так і "штучного" конструювання процесів взаємодії, елементів та системних інститутів, які і визначають подальший перебіг перетворень;

5) сучасний рівень розвитку актуалізує порівняння якісних та кількісних характеристик функціонування одних соціально-економічних систем з метою виявлення факторів оптимізації властивостей інших.

У межах дисциплінарної матриці системної парадигми Я.Корнаї визначає систему як відносно відокремлену в просторі та відносно стійку в часі об'єктивну реальність, що охоплює упорядковану та відокремлену множину підсистем та елементів, взаємодія між якими характеризується одночасно властивостями зовнішньої цілісності та внутрішнього різноманіття.

В економічній науці виділяють дескриптивний та конструктивний підходи у визначенні систем (рисунок). Дескриптивний підхід визначає системні об'єкти серед всієї сукупності об'єктів і реалізується у описі основних властивостей, які повинні бути в певній єдності, щоб вважатися системою. Тому типовий приклад дескриптивного визначення системи може зводитися до представлення її як будь-якої цілісної, ієрархічної, інтегративної, відкритої, адаптивної, динамічної сукупності взаємозв'язаних і взаємодіючих елементів та компонентів, функціонування та розвиток якої обумовлений метою та особливостями, такими як взаємодія з зовнішнім середовищем та іншими системами, наявність внутрішніх суперечностей і конфліктів, а також нелінійність і фрактальність. Конструктивний підхід описує конкретну будову системи і дозволяє визначити її специфіку серед інших систем.

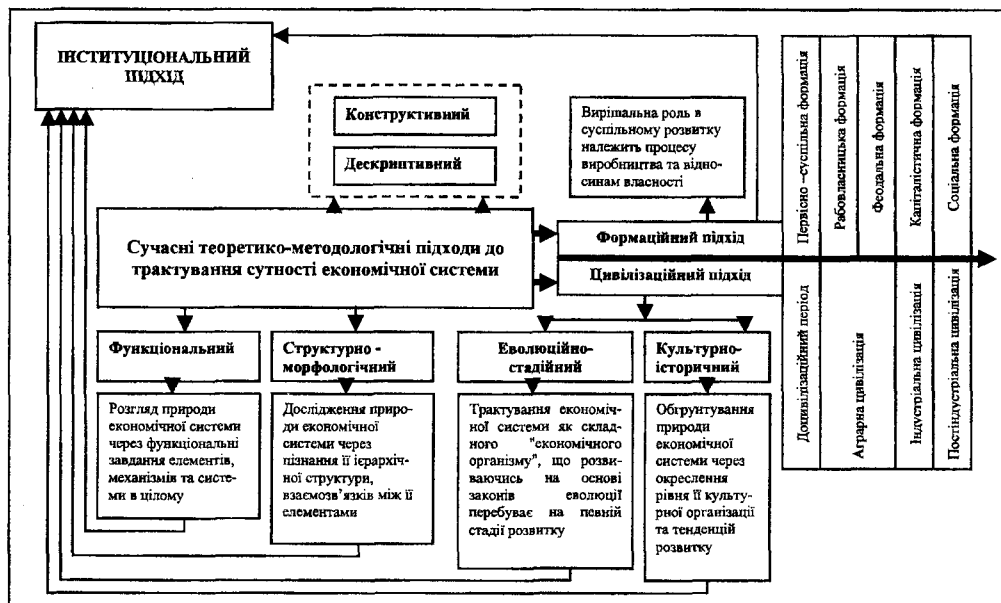


Рисунок. Підходи до визначення сутності економічних систем

Джерело: складено автором.

Серед теоретико-методологічних підходів визначення сутності економічних систем найбільш "вживаними" є формаційний та цивілізаційний. В основу формаційного підходу дослідники ставлять суспільно-економічний базис соціуму, тобто певну формацію, що відповідає типу суспільства, характеризується відповідним способом виробництва та виробничими відносинами. Концептуалізаційний базис формаційного підходу був розроблений К. Марксом, який стверджував, що продуктивні сили суспільства в сукупності з виробничими відносинами становлять певний спосіб виробництва, що у поєднанні з політичною надбудовою формує відповідну соціально-економічну формацію.

Наукові джерела по-різному трактують поняття "формація", однак всі обґрунтування в загальному можна звести до історично визначеного типу суспільства, яке ґрунтується на відповідному типі виробництва. Цей термін запозичений К. Марксом з геології, де геологічна формація позначає комплекс гірських порід, що тісно пов'язані між собою у вертикальному, віковому, горизонтальному та просторову відношенні. Їх суспільно-економічний аналог класик трактує як "суспільства, що знаходяться на відповідному ступені історичного розвитку, з певними відмінними рисами" (Маркс, 1924. С. 442).

Базовим чинником віднесення економічної системи до певної соціально-економічної формації вчені вважали домінуючу форму власності. Однак у сучасній фаховій літературі, присвяченій аналізу сутності та типології економічних систем, формаційний метод визнається методологічно недостатнім, а його пізнавальне значення піддається критичному запереченню. Зокрема, до недоліків формаційного підходу відносять: перенесення акцентів не на державу, а на суспільний лад; неможливість пояснення суттєвих відмінностей між державами, що належать до однієї суспільно-економічної формації; наявність обмеженої кількості критеріїв для типоло-

гізації; надмірна абсолютизація класової конфронтації між власниками і роботодавцями і найманими працівниками; "вузькість" типологізації, що не враховує особливостей розвитку низки країн, наприклад азіатських; переконаність у революційному характері зміни як способу виробництва, так і зміни суспільно-економічної формації.

Аргументи противників формаційного підходу в основному зводяться до домінування в ньому принципу економічного детермінізму, тобто врахування в основному одного фактора – розвитку матеріального виробництва (базис), що нівелює роль політичних, юридичних, соціальних, культурних та інших чинників. Цей підхід, що, як правило, застосовується економістами, протиставляється цивілізаційному (культурному), який використовується переважно соціологами, філософами при виявленні динаміки суспільного розвитку. Однак "надмірний" акцент на суспільно-економічних складових економічної системи, на нашу думку, сприяє можливості встановлення залежності типу держави від економіки, способу виробництва та характеру суспільно-економічної формації, об'єднання в окремі класифікаційні групи держав, що мають схожі ознаки, та виявлення спільних та відмінних критеріїв в організації, розвитку та функціонуванні держав, що належать до певного типу. Визначальним критерієм періодизації різних суспільних способів виробництва, на думку К. Маркса, є тип економічної власності на засоби виробництва, за яким виокремлюють: первіснообщинний лад, рабовласницьке суспільство, феодалізм, капіталізм і соціалізм.

Одним з найбільших "доказів" спростування формаційного підходу К. Маркса вважається відсутність моделі системи з існуючим у ній комуністичним ладом. Проте ми погоджуємось з думкою низки теоретиків, що *"якими б словами не позначати постіндустріальний розвиток, ясно одне: ідея К. Маркса про перехід з "царства необхідності" в "царство свободи", що завершує передісторію людства, зберігає свою прогностичну цінність"* (Плетников, 1998. С. 12). І підтвердженням цьому є практично всі теорії "постіндустріального суспільства", оскільки новому суспільству прогноуються подібні з комунізмом риси: перебування факторів виробництва в суспільній власності, поява нового фактора виробництва – знання, присвоєння і поширення якого є доволі унікальним через нематеріальну природу, відсутність класового поділу у зв'язку з специфікою праці і трудових відносин, здійснення влади всім суспільством загалом (Тоффлер, 2004), зміни характеру праці та стимулів до нього (Белл, 1999. С. 28).

На особливому науковому значенні формаційного підходу наголошує академік А. Чухно, стверджуючи, що він *"дав можливість застосувати науковий принцип єдності історичного і логічного до розвитку суспільства, за безліччю різноманітних подій в історії людського суспільства побачити закономірні ступені руху суспільства до вершини цивілізації"* (2001. С. 40). Приналежність категорійного обґрунтування економічної системи формаційному підходу можемо знайти в сучасних дослідженнях вітчизняних та зарубіжних теоретиків, де тлумачення сутності економічної системи зводиться до сфери функціонування продуктивних сил і економічних (виробничих) відносин *"...на певному етапі розвитку"* (Чухно, 2001. С.56), *"взаємодія яких характеризує сукупність організаційних форм та видів господарської діяльності"*. При цьому окремо виділяється господарський механізм, завдання якого зводиться до встановлення способу координації вибору в умовах обмежених ресурсів" (Климко, 2004. С. 58).

Спробою поєднання і формаційного, і цивілізаційного підходів у тлумаченні суті економічних систем є трактування, згідно з яким вони виступають *"конкретно-історичною моделлю соціально-економічного способу виробництва, яка являє собою єдність продуктивних сил та виробничих відносин, що знаходяться під впливом чинників надбудови (економічні уклади та їх співвідношення, рівень узгодженості та управління виробництвом, (а також – вставка О.С.) національних звичаїв, культурних традицій і т. ін.)"* (Павлышенко, 2000. С. 63–72).

Цивілізаційний підхід, на відміну від формаційного, в основу типології економічних систем ставить цивілізаційні виміри, що зводяться до рівня суспільного розвитку, матеріальної та духовної культури, а також таких понять, як культура, релігія, технічний розвиток тощо. Засновником цього підходу вважається англійський теоретик А. Тойнбі (Тойнбі, 1995. С. 201), одна із заслуг якого полягає в дослідженні впливу цивілізації на рівень суспільства. Загалом, "цивілізація" є категорією історичною, рівень і сутність якої визначаються багатограними соціально-економічними умовами, в яких відбувається життєдіяльність того чи іншого народу, а саме: історично конкретним станом суспільства, досягнутим рівнем продуктивних сил, формою виробництва, та рівнем духовної культури людей. Визначення цивілізації як базового критерію для типологізації економічних систем характеризується множиною авторських трактувань, на підставі чого виділяють декілька альтернативних точок зору щодо розуміння поняття цивілізації як певної моделі соціокультурної системи.

У межах цивілізаційного підходу щодо типологізації економічних систем можна виділити декілька сутнісних напрямів, більшість з яких окреслена в межах технологічного детермінізму. Його різновидами є теорія технологічного суспільства З. Бзежинського, надіндустріального суспільства А. Тоффлера, кібернетичного, інформаційного суспільств, теоретичні розробки Дж. К. Гелбрейта, Р. Арона, С. Кузнеця та інших західних учених.

Прикладом еволюційно-стадійного напрямку цивілізаційного підходу типологізації суспільств є теорія американського теоретика У. Росту, в якій чітко проглядається домінування саме "технологічних" ознак, що відображають відповідний рівень науково-технічного прогресу та рівень споживання населення. Підтвердженням цьому є віднесення теоретиком до першого типу тих суспільств, що перебувають на стадії домінування сільського господарства та рівня науки "доньютонівського" періоду розвитку (Росту, 1952).

Ще одним підходом, що часто використовується науковцями для визначення сутності соціально-економічних систем, є функціональний, який передбачає дослідження природи економічної системи шляхом встановлення функціональної ролі її елементів та властивого їй механізму вирішення базових проблем економічного життя. У межах цього підходу функція досліджується як мета існування системи, що одночасно визначає її структуру та підтримується ззовні. До переваг цього підходу можемо віднести можливість встановлення чіткого зв'язку зовнішніх впливів на систему, реакцію її елементів, та їх адаптивні реакції на внутрішні та зовнішні збудуючі впливи. Разом з тим односторонній аналіз системи лише з позицій розгляду її базової функції як основного системоутворювального фактора не дозволяє відобразити призначення та роль системи як ком-

плексу взаємопов'язаних елементів, що існують як певна цілісність, а не як функція, що є не зовсім коректним через невідповідність філософсько-категорійному тлумаченню поняття "система" (Джалілов, 2013. С. 27–37).

Прикладом функціонального підходу можна назвати трактування Х. Зайделя і Р. Темміна, згідно з яким економічна система – "це складова соціальної системи, що має організовувати використання людьми ресурсів" (Зайдель, 1994. С. 25), та Г. Башнянина як "певним чином організованої практичної діяльності суб'єктів господарювання з виготовлення, реалізації та споживання благ і послуг" (Башнянин, 2003. С. 22).

Структурно-морфологічний підхід дослідження сутності економічної системи актуалізує увагу на дослідженні субординованої ієрархічної структури шляхом виділення елементів та встановленням типу взаємозв'язків і взаємодій між ними. В цьому контексті економічна система визначається як одна з підсистем суспільства, яка "інтегрує в собі сукупність усіх компонентів (елементів, ланок) економіки (галузі, підприємства, індивідуальні господарства, людей як безпосередніх учасників виробництва), природне середовище і виробничі відносини" (Єщенко, 2005. С. 42); є "надскладною, упорядкованою та саморегульованою цілісністю множини економічних і сутнісних неекономічних відносин" (Любимцева, 2004. С. 35), носіями яких є суб'єкти господарювання певної відособленої країни; або ж як "цілісну сукупність економічних відносин з приводу ефективного виробництва, розподілу, обміну та споживання благ і послуг, упорядкованою системою зв'язків між виробниками та споживачами матеріальних і нематеріальних благ і послуг, а також управління цими та іншими соціально-економічними процесами" (Видяпин, 1997. С. 33).

Структура соціально-економічних систем здавна є предметом наукового аналізу, тому виділяють філософські, антропологічні, соціологічні та політекономічні трактування їх будови. Розгляд питань виникнення, функціонування та структурних елементів соціально-економічних систем, а також методів їх пізнання в роботах вітчизняних та зарубіжних учених в основному зводиться до виділення серед елементів системи соціально-економічних відносин, організаційних форм господарської діяльності, господарських механізмів та економічних взаємодій між елементами системи.

Прихильники культурно-історичного підходу трактують економічну систему як продукт культурної цивілізації суспільства, що онтологічно вписується в цивілізаційну інтерпретацію економічних систем. Зокрема, С. Роузфілд визначає їх як "сукупності саморегульованих і регульованих культурою видів діяльності, спрямованих на досягнення корисності, що їх здійснюють шляхом добровільного обміну, взаємних чи односторонніх обов'язків або доручень за умов обмеженості ресурсів" (Роузфілд, 2005). Беззаперечним доказом доцільності використання культурно-історичного підходу є його здатність охоплювати закономірності безперервної взаємодії соціально-економічної системи з культурною підсистемою суспільства. В результаті взаємопроникнення та взаємозбагачення цих двох систем формуються певні культурні стандарти, суспільні цінності, які визначають механізми розподілу, обміну і споживання суспільного продукту, та змінюються у разі невідповідності рівню економічної культури.

Дотримання лише однієї концепції типологізації економічних систем не дозволяє повністю збагнути як сутність економічних систем, так і механізми їх еволюції. Історію кожної країни як соціально-економічної моделі можна передати крізь призму підходів цивілізаційного чи формаційного підходів, однак це певним чином обмежить, спростить її онтологічне бачення. Тому культурно-історичний підхід є тим методологічним підходом, у межах якого цілком можливий симбіоз і формаційного, і цивілізаційного трактування суті економічної системи, оскільки він, враховуючи і культурні, і соціально-економічні фактори, забезпечує формування універсального бачення як сутності, так і періодизації розвитку соціально-економічних систем.

Еволюційно-стадійний підхід розглядає економічну систему як складний "органічний" об'єкт, що за аналогією з біологічними організмами розвивається в ході розгортання процесів зародження, розвитку та занепаду. Процеси зміни, зростання, розвитку і еволюції, виступаючи динамічними характеристиками трансформації, відображають багаторівневі, унікальні і неповторні, нелінійні і незворотні процеси зміни економічних систем. Неоднозначність трансформаційних метаморфоз соціально-економічних систем, їх складність та різноманіття проявів сформували цілий спектр підходів до представлення структури еволюційної економіки.

Використання еволюційного підходу у вивченні соціально-економічних систем відбулося шляхом перенесення методологічних підходів з природничих наук, ядром якого став синтез біологічних, соціальних і економічних еволюційних концепцій. Однак спочатку методологічні підходи економічної теорії не володіли ефективним інструментарієм дослідження причинно-наслідкового зв'язку трансформації економічних систем. Так, класичний і неокласичний економічні підходи (Л. Вальрас, А. Курно, У. Джевонс, А. Маршал, Дж. Хікс) розглядали економічні процеси здебільшого в статичі, з точки зору рівноваги, стійкості, порядку, однорідності, так би мовити "застиглого різноманіття" (Маевский, 2003. С. 4).

Представники кейнсіанської школи (Дж. Кейнс, У. Беверідж, Р. Харрод, Дж. Робінсон), будучи адептами рівноважної парадигми економічної теорії, орієнтувались у своїх дослідженнях на аналізі проблем стійкості, стабільності в економіці. Перегляд концепцій "статичної економіки" відбувся завдяки вченню К. Маркса про зміну економічних формацій, теоретичний базис якого безсумнівно сприяв появі цілої низки концепцій хвильового розвитку соціально-економічних системи, а саме: М. Кондратьєва (довгі хвилі кон'юнктури), І. Шумпетера (ділові цикли, теорія мультициклічності), У. Ростоу (рівні технічного розвитку), С. Кузнеця (будівельні цикли) та інших. А відкриття фундаментальних закономірностей мінливості, варіативності, спадковості, мутації, природного відбору, започатковане роботами Ч. Дарвіна та А. Уолеса, слугувало значним імпульсом кардинального перегляду закономірностей функціонування як природних, так і соціальних систем.

Бурхливий розвиток еволюційних теорій дослідження соціальних процесів проявився в появі цілого спектра теоретичних напрямів соціальної еволюції. Зокрема, представники структурного функціоналізму (Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, М. Вебер, Б. Малиновський, Т. Парсонс) трактували соціальну еволюцію в контексті руху від однорідності до різноманітності.

ності, як єдність диференціації та інтеграції, досягнення соціальної рівноваги в ході адаптації системи до зовнішніх і внутрішніх змін (Спенсер, 1997). Т. Парсонс доповнив дослідження соціальної еволюції аксіологічним контекстом, виділяючи чотири різновиди механізмів: диференціація або ускладнення будови суспільства, адаптація або новий спосіб співвіднесення з навколишнім середовищем, інклюзія або збільшення обсягу членства в суспільстві і узагальнення розширення системи цінностей (Парсонс, 2002). Теоретики нової постмодерністської парадигми А. Турен, Е. Гідденс, П. Штомпка, М. Арчер та ін. особливу роль в соціальних трансформаціях приписували соціально-історичному процесу, у якому саме людина відіграє активну роль трансформатора.

На думку апологетів теорії синергетики, динаміка еволюційних змін у складноорганізованих системах зумовлена її внутрішньосистемним трансформаційним потенціалом (зростання негативної ентропії), що виникає під час взаємодії елементів. Актуальність означених підходів зумовлена тим, що дозволяє виділяти чинники детермінації еволюційних процесів, визначати атрактори зміни соціально-економічних систем, окреслювати багаторівневі умови для досягнення бажаних ефектів трансформації соціально-економічних систем.

Теоретичний базис еволюційних підходів ліг в основу інституціональної теорії, представники якої досліджують зміни економічних систем на рівні інститутів та інституційних угод. На думку Д. Норта, інституціональні зміни виникають завдяки впливу ендегенних і екзогенних факторів як спонтанно (шляхом стихійної взаємодії, змінюючи неформальні правила), так і цілеспрямовано (під впливом держави, що корегує ті чи інші формальні норми).

Аналізуючи різні підходи на предмет пошуку найбільш ефективного та адекватного дослідження сутності економічних систем, можемо стверджувати, що вибір повинен бути зумовлений можливістю отримання "багатовимірних", в інтерпретації П. Грегорі та Р. Стюарта, результатів (Gregory, 1985). На нашу думку, жоден з методологічних підходів не повинен заперечувати інший, а навпаки, шляхом самостійних, пізнавальних засобів сприяти узгодженню різноорієнтованих дослідницьких ракурсів, зумовлених пізнанням: культурно-поведінкових стереотипів і рівня матеріальної та духовної культури, способів виробництва і видів технологічних укладів, механізму координації економічних інтересів та характеру привласнення (чи відчуження) благ. У цьому контексті інституціональний ракурс дослідження здатен органічно поєднати переваги як формаційного, так і цивілізаційного підходу шляхом виявлення закономірностей трансформації економічних систем та їхніх елементів. Загалом, інститутами вважається публічна система правил, які визначають норми і положення з відповідними правами і обов'язками, владними проявами і обмеженнями, що мають дозвоільний або обмежувачий характер за визначених форм покарання чи захисту. Механізм трансформації суспільства при цьому трактується виходячи з того, що розвиток економічної, та інших підсистем, а також відносини між учасниками взаємодій складаються не лише під впливом безпосередньо економічних, але і соціальних, політичних, психологічних і морально-етичних факторів.

Саме інституціональний підхід вдало застосовує низка вітчизняних і зарубіжних теоретиків у спробі авторського трактування економічної систе-

ми. Зокрема, Б. Кульчицький визначає її як "систему механізмів та інституцій, що забезпечують організацію виробництва і розподілу створених у суспільстві матеріальних і духовних благ, спосіб, яким вирішується проблема нестачі природних ресурсів і досягаються відповідні економічні цілі" (Кульчицький, 2013. С. 158). Як "сукупність різноманітних елементів та інституцій", які організують національну економіку й упорядковують економічне життя людей, розглядає економічну систему вітчизняний науковець С. Панчишин. До переліку найбільш важливих механізмів учений відносить узгодження діяльності суб'єктів господарського життя, розподіл та перерозподіл створеного національного продукту, реалізацію власності, грошовий механізм та ін.

Подібним є тлумачення економічної системи Г. Башнянина, який обґрунтовує її як "сукупність механізмів, інститутів функціонування, розвитку та регулювання національної економіки, до яких належать: інститут власності; інститут виробництва; інститут та механізм ринку, через який відбувається розвиток виробництва і споживання; механізм цін; механізм грошей; механізм фінансів, механізм споживання та механізм регулювання" (Башнянин, 2003. С. 22). Н. Гражевська також визначає економічну систему як "складне системне утворення, що пронизує всі сфери життєдіяльності суспільства, поєднуючи чинники виробництва з урахуванням домінуючих цінностей, і, відповідно, форм власності, забезпечує створення матеріальних і духовних благ" (Гражевська, 2008).

Усвідомлення значних пізнавальних можливостей інституціоналізму загалом і в трактуванні природи економічних систем зокрема, а також його інтегративна роль в поєднанні різноманітних теоретичних напрямів "нестандартної економічної думки, яка намагається знайти відповіді на сучасні виклики" (Буайє, Бруссо, 2008. С. 17–24), дозволяє нам на основі інституціонального підходу обґрунтувати власне трактування економічної системи. Ми розглядаємо економічну систему як складну, еволюційно впорядковану сукупність принципів, правил, формальних і неформальних норм взаємодії економічних агентів, що визначають форму ієрархічної структури, зміст базових відносин формування, розподілу, обміну і споживання економічного продукту та видів господарської діяльності суспільства.

Множинність економічних систем, що характеризуються різноманітним складом елементів та сутнісними характеристиками, актуалізує обґрунтування засад їхнього функціонування на основі виявлення адекватних критеріїв ідентифікації з метою подальшого виокремлення їхніх типів і класів. Поділ економічних систем на типи, або типологізація (від гр. *τύπος* – відбиток, форма, зразок, вчення), є методом їх наукового пізнання, в основі якого лежить поділ систем на системи об'єктів та їх групування з допомогою узагальненої ідеалізованої моделі чи типу економічних систем.

За способом побудови розрізняють теоретичну і емпіричну типологізацію. Теоретична типологізація передбачає побудову ідеальної моделі об'єкта шляхом узагальненого обґрунтування його ознак та системоутворюючих зв'язків, фіксацію принципів функціонування та таксономічного опису множини об'єктів, що вивчаються, та їх частин. В основі емпіричної типологізації лежить узагальнення результатів кількісного аналізу даних, фіксація стійких ознак схожості і відмінності, на основі яких розрізняють різні форми типологізації, зокрема:

- морфологічну, що орієнтована на пошук певного незмінного "архетипу", як "плану побудови";
- еволюційну, що актуалізує порівняльно-історичну типологізацію, мета якої – відобразити систему в її динаміці;
- методологічну, яка типом розглядає не реальний "архетип", а результат складної теоретичної реконструкції досліджуваної множини об'єктів, об'єднаних з допомогою методів.

Типологія, ґрунтуючись на понятті типу як основної логічної одиниці аналізу досліджуваноих явищ і процесів, може набувати певних логічних форм, до яких відносять класифікацію, систематику і таксономію. І хоча межі між цими трьома формами в значній мірі умовні, однією з найбільш вживаних серед них є класифікація. Її мета зводиться до багатоступінчатого, впорядкованого поділу логічного обсягу поняття шляхом побудови розгалуженої ієрархічної системи класів і їхніх підкласів на основі певних ознак та критеріїв, які властиві об'єктам пізнання.

Класифікація дозволяє підсумувати результати попереднього розвитку системи чи її елементів та, виявивши відповідні тенденції розвитку, сформувані обґрунтовані прогнози щодо закономірностей трансформаційних перетворень системи за аналогією до систем, що належать до одного класу, виду чи підвиду.

Одна з найбільш вживаних типологізацій соціально-економічних систем актуалізує свою увагу на загальному критерію форми власності в системі. Як зазначає з цього приводу вітчизняний теоретик І. Грабинський, *"теоретична концепція, що формувалась століттями від Платона до Маркса, зреалізувавшись у Жовтневому перевороті 1917 року в Росії, спричинила процес одержавлення засобів виробництва"* (Грабинський, 1997) та встановила загальним критерієм, що застосовується до класифікації економічних систем, відношення власності, визначаючи дві крайні його форми: капіталізм і соціалізм. Вказана класифікація володіла ідеологічним підґрунтям і була надто спрощеною. Тому більшої популярності набула більш деталізована класифікація, що зводилась до представлення капіталізму в діапазоні традиційний – ринковий – змішаний капіталізм, а соціалізм розподіляли на плановий та ринковий.

У 20–40-ті роки ХХ століття серед західних теоретиків на основі висловлюваних ними поглядів сформувалось дві групи щодо природи системи соціалізму. Перша група, представлена такими теоретиками як Б.Бруцкус, Л.Мізес, Ф. Хайек та інші, висловлювали позиції логічної і практичної нездійсненності соціалізму. Аргументами такого підходу слугували проблеми з доступом та відкритістю інформації, типом прав власності та "штучністю" темпів економічного зростання. Такі теоретики, як О. Ланге, Ф. Тейлор, А. Лернер, Й. Шумпетер та інші, представляли погляди другої групи, що відстоювала теорію ринкового (конкурентного) соціалізму (Леоненко, 2006. С. 26–27). Ринковий соціалізм характеризувався державною власністю на засоби виробництва, колективним прийняттям господарських рішень шляхом централізації планування економічної діяльності, централізованим фондуванням ресурсів підприємств для виконання державних планів, відсутністю як будь-якої конкуренції, так і ринкової системи стимулювання і мотивації виробників. Ринковий соціалізм передбачав приналеж-

ність засобів виробництва як державі, так і трудовим колективам, допускаючи регулювання ринковим механізмом процесів виробництва і розподілу продукції. Така класифікація була гнучкішою від попередньої і більше наближеною до реальності, що підтверджувалось обґрунтованими дослідженнями В. Голубничого та А. Оксенфельдта щодо відсутності "чистих" економічних систем, в яких наявність ознак елементів системи іншого типу давала підстави стверджувати про їхній змішаний характер.

Ринковий капіталізм характеризувався наявністю приватної власності на засоби виробництва, регулюванням ринковим механізмом процесів виробництва та розподілу, дотриманням принципів свободи підприємництва і вибору на основі власних інтересів і пріоритетів, наявністю конкуренції. Змішаній формі приписувалось домінування приватної власності, симбіоз державного та ринкового механізму управління, а характерною ознакою традиційної було домінування звичаїв, традицій та культових обрядів у виробництві, розподілі і обміні. Однак параметри капіталістичної економічної системи були піддані особливо прискіпливому аналізу внаслідок післявоєнних трансформацій країн Заходу та врахування передбачень Й.Шумпетера (*Шумпетер, 1995*) щодо переходу найбільш розвинених країн світу від капіталістичної до соціальної орієнтації в кінці XX століття. Вчений стверджував, що економічні закони по-різному діють у різних інституціональних умовах, нехтування врахуванням якими, на думку вченого, породжує безліч помилок і прорахунків (*Шумпетер, 2003. С. 41*).

Знаний вітчизняний теоретик Б. Гаврилишин констатує, що означені класифікації, побудовані на "доктринерських теоріях XIX століття", не можуть дати відповіді на багато запитань, оскільки є свого роду "політичними ярликами". Внаслідок цього існує необхідність побудови нової "прагматичної" теорії, в основі якої має бути абсолютна цінність – людина та її життя, крізь призму якої і повинні розглядатись усі явища і процеси (*Гаврилишин, 1993. С. 12–15*). В цьому контексті, вчений розглядає цінності, політичне правління та спосіб організації виробництва і розподілу створеного в суспільстві багатства як елементи соціально-економічних систем, на основі яких і здійснює класифікацію.

В економічній науці існує декілька авторських інтерпретацій класифікації економічних систем, що охоплюють моделі існування двох антагоністичних форм власності. Однак окремої уваги заслуговують погляди українського теоретика М. Тугана-Барановського, який, досліджуючи *"господарський лад в його історичному розвитку"*, доходить висновку про *"...боротьбу двох родів господарства: капіталістичного господарства, в якому працююча людина підлягає власникові засобів виробництва – капіталістові, і трудового господарства, в якому на чолі господарства стоїть сам працівник"* (Туган-Барановський, 1994. С. 62). На думку вченого, саме результат цієї боротьби інтересів обумовлює більший чи менший добробут працюючих народних мас та загальний напрям світової історії.

Вказані тенденції особливо актуальні для України, яка, незважаючи на загальносвітове визнання, досі перебуває в процесі переходу від командно-адміністративної моделі соціально-економічної системи до ринкової, що зумовлюється незворотним руйнуванням інститутів старої системи та пошуком нових, прийнятних і ефективних для українського суспільства.

Таким чином, першопочатковим завданням для України виступає потреба побудови власної моделі економічної системи, встановлення орієнтирів, базових фундаментальних засад функціонування її елементів, типу взаємодій між ними та окреслення очікуваних пріоритетів і ефектів інституціональних трансформацій.

Література

- Афанасьев В.Г. (1980) Системность и общество. Москва. С. 51.
- Башнянин Г.І. (2003) Про періодичну матрицю економічних систем / Башнянин Г. І. Львів: Вид-во Львів, комерц. акад. С. 22.
- Белл Д. (1999) Грядущее постиндустриальное общество. Москва: Академия. С. 28.
- Буайе Р., Бруссо Э., Кайе А., Фавро О. (2008) К созданию институциональной политической экономии. *Экономическая социология*. Т.9. №3. С. 17-24.
- Видяпин В. И., Журавлева Г. П. (ред.) (1997) Экономическая теория (политэкономия): учебник. Москва: ИНФРА-М. С.33.
- Гаврилишин Б. (1993) Дороговкази в майбутнє: До ефективніших суспільств. Доповідь Римському клубові. Київ: Основи. С.12-15
- Грабинський І.М. (1997) Еколого-економічна система України: порівняльний аналіз. Львів: НТШ.
- Грабинський І.М. (1997) Сучасні економічні системи: навчальний посібник. Львів: Ін- тереко. 176 с.
- Гражевська Н.І. (2008) Економічні системи епохи глобальних змін. Київ: Знання. 431 с.
- Гражевська Н.І. (2011) Еволюція сучасних економічних систем: навч. посібн. Київ: Знання. 286 с.
- Джалілов О. О. (2013) Теоретико-методологічні підходи до визначення сутності поняття "національна економічна система". *Формування ринкової економіки*. №29. С. 27-37.
- Єщенко П. С., Палкін Ю. І. (2005) Сучасна економіка: навч. посіб. Київ: Вища школа. С. 42.
- Зайдель Х., Теммин Р. (1994) Основы учения об экономике. Москва: Дело ЛТД, 400 с. С. 25.
- Климко Г.Н. (ред.) (2004) Основы економічної теорії: політ економічний аспект: підручник. 5-те вид., випр. Київ: Знання-Прес, 2004. С. 58.
- Корнаї Я. (2002) Системная парадигма. *Вопросы экономики*. № 4. С. 4-22.
- Кульчицький Я.В., Кульчицький Б.В. (2013) Теоретико-методологічні засади типологізації сучасних економічних систем в умовах посилення глобалізації. *Науковий вісник НЛТУ України*. Вип. 23.17. – С.158.
- Леоненко П.М., Черепніна О.І. (2006) Сучасні економічні системи: навч. посіб. Київ: Знання. С. 26-27.
- Любимцева С.В. (2004) Трансформация экономических систем. Москва: Экономист. С. 35.
- Маевский В. (2003) О взаимоотношении эволюционной теории и ортодоксии. *Вопросы экономики*. №11. С.4
- Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 6. С. 442.
- Павлышенко М. (2000) Экономическая система или способ производства? *Экономика Украины*. № 3. С. 63-72.
- Парсонс Т. (2002) О социальных системах. Москва: Акад. Проект. 830 с.
- Плетников Ю.К. (1998) Формационная и цивилизационная триада. *Свободная мысль*. № 3.
- Rostow W.W. (1959) The Stages of Economic Growth. *The Economic History Review, New Series*, Vol.12, N1. P. 1-16.
- Роузфілд С. (2005) Порівнюємо економічні системи. Культура, багатство і влада в ХХІ столітті. Київ: К.І.С. 370 с.
- Спенсер Г. (1997) Синтетическая философия. Киев: Ника-Центр: Вист-С. С. 510 с.
- Тойнбі Арнольд Дж. (1995) Дослідження історії: скорочена версія томів VII –X Д.Ч. Сомервелла. Київ: Основи. С. 201.
- Тоффлер Э. (2004) Третья волна. Москва: АСТ. 784 с.
- Туган-Барановський М. (1994) Політична економія. Київ: Наукова думка. С. 62.
- Уёмов А.И. (1972) Системный подход и общая теория систем. Москва: Наука. С. 15.
- Чухно А. (2001) Цивілізаційні і формаційні підходи та їх роль в економічній теорії та суспільній практиці. *Економіка України*. № 6. С. 40.

- Чухно А.А. (ред.), Ещенко П.С. та ін. (2001) Основы економічної теорії: підручник. Київ: Вища школа. С. 56.
- Шумпетер Й. (1995) Капіталізм, соціалізм і демократія. Москва: Економіка. 540 с.
- Шумпетер Й.А. (2003) История экономического анализа: в 3 т. Санкт Петербург: Экономическая Школа. С. 41.
- Gregory P.R., Stuart R.C. (1985) Comparative Economic Systems. 2nd ed. Boston etc.: Houghton Mifflin. P.12.

References

- Afanas'ev V.G. (1980) Sistemnost' i obshchestvo [System and society]. Moskva. P. 51. (In Russian)
- Bashnians H.I. (2003) Pro periodychnu matrytsiu ekonomichnykh system [On periodic matrix of economic systems]. Lviv: Vyd-vo Lviv, komerts. akad. P. 22. (In Ukrainian)
- Bell D. (1999) Grjadushhee postindustrial'noe obshchestvo [The coming postindustrial society]. Moskva: Akademija. P. 28. (In Russian)
- Buaje R., Brusso Je., Kaje A., Favro O. (2008) K sozdaniyu institucional'noj politicheskoy jekonomii. Jekonomicheskaja sociologija [To the creation of institutional political economy]. T.9. №3. P. 17–24. (In Russian)
- Vidjapin V. I., Zhuravleva G. P. (red.) (1997) Jekonomicheskaja teorija (politjekonomija) [Economic theory (political economy)]: uchenik. Moskva: INFRA-M. P. 33. (In Russian)
- Havrylyshyn B. (1993) Dorohovkazy v maibutnie: Do efektyvnishykh suspilstv [Roadmarks to the Future: To More Efficient Societies]. Dopovid Rymському klubovi. Kyiv: Osnovy. P.12–15(In Ukrainian)
- Hrabynskiy I.M. (1997) Ekolohe-ekonomichna systema Ukrainy: porivnialnyi analiz [Ecological-economic system of Ukraine: comparative analysis]. Lviv: NTSh. (In Ukrainian)
- Hrabynskiy I.M. (1997) Suchasni ekonomichni systemy: navchalnyi posibnyk [Modern economic systems: tutorial]. Lviv: In- tereko. 176 p. (In Ukrainian)
- Hrazhevska N.I. (2008) Ekonomichni systemy epokhy hlobalnykh zmin [Economic systems of the era of global change]. Kyiv: Znannia. 431 p. (In Ukrainian)
- Hrazhevska N.I. (2011) Evoliutsiia suchasnykh ekonomichnykh system [Evolution of modern economic systems]: navch. posibn. Kyiv: Znannia. 286 p. (In Ukrainian)
- Dzhalilov O. O. (2013) Teoretyko-metodolohichni pidkhody do vyznachennia sutnosti poniattia "natsionalna ekonomichna systema" [Theoretical and methodological approaches to the definition of the essence of the concept of "national economic system"]. *Formuvannia rynkovoi ekonomiky*. №29. P. 27–37. (In Ukrainian)
- Yeshchenko P. S., Palkin Yu. I. (2005) Suchasna ekonomika [Modern economy]: navch. posib. Kyiv: Vyshcha shkola. P. 42. (In Ukrainian)
- Zajdel' X., Temmin R. (1994) Osnovy uchenija ob jekonomike [Fundamentals of the theory of economics]. Moskva: Delo LTD, 400 p. P. 25. (In Russian)
- Klymko H.N. (red.) (2004) Osnovy ekonomichnoi teorii: politekonomichni aspekt [Fundamentals of economic theory, political economy dimension]: pidruchnyk. 5-te vyd., vypr. Kyiv: Znannia-Pres, 2004. P. 58. (In Ukrainian)
- Kornai Ja. (2002) Sistemnaja paradigma [System paradigm]. *Voprosy jekonomiki*. № 4. P. 4–22. (In Russian)
- Kulchytskyi Ya.V., Kulchytskyi B.V. (2013) Teoretyko-metodolohichni zasady typolohizatsii suchasnykh ekonomichnykh system v umovakh posylennia hlobalizatsii [Theoretical and methodological principles of typology of modern economic systems in the conditions of increasing globalization]. *Naukovyi visnyk NLTU Ukrainy*. Vyp. 23.17. P.158. (In Ukrainian)
- Leonenko P.M., Cherepnina O.I. (2006) Suchasni ekonomichni systemy [Modern economic systems]: navch. posib. Kyiv: Znannia. P. 26–27. (In Ukrainian)
- Ljubimceva S.V. (2004) Transformacija jekonomicheskikh sistem [Transformation of economic systems]. Moskva: Jekonomist. P. 35. (In Russian)
- Maevskij V. (2003) O vzaimootnoshenii jevoljucionnoj teorii i ortodoksii [On the relationship between evolutionary theory and orthodoxy]. *Voprosy jekonomiki*. №11. P. 4. (In Russian)
- Marks K., Jengel's F. Soch. 2-e izd. T. 6. P. 442. (In Russian)
- Pavlyshenko M. (2000) Jekonomicheskaja sistema ili sposob proizvodstva? [Economic system or mode of production?] *Jekonomika Ukrainy*. №3. P. 63–72. (In Russian)
- Parsons T. (2002) O social'nyh sistemah [About social systems]. Moskva: Akad. Proekt. 830 p. (In Russian)
- Pletnikov Ju.K. (1998) Formacionnaja i civilizacionnaja triada [Formational and civilizational triad]. *Svobodnaja mysli*. №3. (In Russian)

- ostow W.W. (1959) The Stages of Economic Growth. *The Economic History Review, New Series*, Vol.12, N1. P. 1–16. (In English)
- Rouzfild S. (2005) Porivniuiemo ekonomichni systemy. Kultura, bahatstvo i vlada v KhKhI stolitti [Compare economic systems. Culture, wealth and power in the 21st century]. Kyiv: K.I.S. 370 p. (In Ukrainian)
- Spenser G. (1997) Sinteticheskaja filosofija [Synthetic Philosophy]. Kiev: Nika-Centr: Vist-S. S. 510 p. (In Russian)
- Toinbi Arnold Dzh. (1995) Doslidzhennia istorii: skorochedna versiia tomiv VII –Kh D.Ch. Somervella [History research: abbreviated version of volumes VI-X D.Ch. Somerville]. Kyiv: Osnovy. P. 201. (In Ukrainian)
- Toffler Je. (2004) Tret'ja volna [The Third Wave]. Moskva: AST. 784 p. (In Russian)
- Tuhan-Baranovskiy M. (1994) Politychna ekonomiiia [Political Economy]. Kyiv: Naukova dumka. P. 62. (In Ukrainian)
- Ujomov A.I. (1972) Sistemnyj podhod i obshhaja teoriia sistem [System approach and general theory of systems]. Moskva: Nauka. P. 15. (In Russian)
- Chukhno A. (2001) Tsyvilizatsiini i formatsiini pidkhody ta yikh rol v ekonomichnii teorii ta suspilnii praktytsi [Civilizational and formative approaches and their role in economic theory and social practice]. *Ekonomika Ukrainy*. № 6. P. 40. (In Ukrainian)

Надходження до редакції 22.03.2017 р.

INSTITUTIONAL CONTEXT OF THE CLASSIFICATION AND TYPOLOGIZATION OF SOCIO-ECONOMIC SYSTEMS

Olena Sydorovych

Author affiliation: PhD in economics, Associate professor, Doctorate, at the Department of Taxes and Fiscal Policy, Ternopil National Economic University.
Email: o.sydorovych@tneu.edu.ua.

The author reveals the methodological approaches to the study of concept, typology and classification of economic systems. In a variety of approaches to the classification of economic systems, two main ones are selected: the formational and civilizational ones. Analyzed the views of various scientists on the relationship of these approaches. It is proved that the institutional approach effectively synthesizes formational and civilizational research tools of the study of socio-economic systems, and, based on the establishment of evolutionary patterns and separation stages of transformation, is able to offer independent and well-founded results. In the context of the institutional approach, proposed the author's interpretation notion of economic system and typological features of national socio-economic system.

Key words: economic system, the formational approach, civilizational approach, institutions.

JEL: P 00; P 50.